

ЛІТЕРАТУРА

1. *Альбом* виставки XII Археологічного съезда в г. Харькове. — М., 1903.
2. *Вздорнов Г. И.* История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX век. — М., 1986.
3. *22 августа.* Заседание III отделения: памятники искусств и художеств, нумизматики и сфрагистики//Известия XII Археологического съезда в Харькове. 15–27 августа 1902 г. — X., 1902.
4. *Каталог* виставки XII археологического съезда в г. Харькове. Отдел церковных древностей. — X., 1902.
5. *Каталог* виставки XII археологического съезда в г. Харькове. Отдел старопечатных книг. — X., 1902.
6. *Павлова О. Г.* XII Археологічний з'їзд та проблема вивчення церковного мистецтва та старожитностей Харківщини//Розум і Віра. — 2000. — № 1.
7. *Редин Е. К.* Значение деятельности археологических съездов для науки русской археологии: К XII археологическому съезду в Харькове. — X., 1901.
8. *Редин Е. К.* Икона «Недреманное око»//Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII Археологического Съезда. — X., 1902. — Т. 1.
9. *Редин Е. К.* Икона «Недреманное око»//СХИФО. — 1909. — Т. 18.
10. *Редин Е. К.* О лицевых синодиках, поступивших в распоряжение Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII археологического съезда. — X., 1902.
11. *Редин Е. К.* Памятники церковных древностей Харьковской епархии//ХГВ. — 1900. — 30 апреля.
12. *Протоколы* заседания Московского Предварительного комитета по подготовке XII Археологического съезда//Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902 г. В 3-х т. — М., 1905. — Т. 3.
13. *Протокол* заседания совета съезда//Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902 г. В 3-х т. — М., 1905. — Т. 3.
14. *Протоколы*//Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII Археологического Съезда. В 2-х т. — X., 1902. — Т. 1.
15. *Успенский А. И.* Памяти Е. К. Редина//СХИФО. — 1913. — Т. 19.

Р. О. Литвиненко

Курганне будівництво бабинської культури

Практика курганного будівництва носіїв бабинської культури, незважаючи на значну джерельну базу, накопичену протягом десятиліть робіт на новобудовах, залишається недостатньо вивченою. Серед досліджень регіонального характеру, у яких звертається увага на означений аспект, назвемо праці С. С. Березанської [1, с. 9, 24, 30], С. І. Берестнева [2, с. 60–61], І. Ф. Ковальнової [4, с. 38; 5, с. 195; 6], Р. О. Литвиненка [7, с. 80–81; 8], В. В. Отроценка [12, с. 63–64], І. О. Післарія [14, с. 12–13; 15, с. 13; 16, с. 53–54], Є. М. Савви [18, с. 87–94], Е. С. Ша-рафутдінової [21, с. 29]. На загальнокультурному рівні проблема досі не розглядалася.

До аналізу автором залучено матеріали курганних могильників з усього ареалу *Бабинського культурного кола*: від пониззя Дунаю до Нижньої Волги. Зібрано матеріал за 1164 курганами, що містили бабинські поховання. Лише для 70 % з них визначається

М а т е р і а л

чітка стратиграфічна позиція бабинських поховань: у 302 курганах вони були основними, у 86 — впускними з досипкою, 345 мали впускні без досипок поховальні комплекси. Але наведені цифри ще не дають повного уявлення про масштаби курганного будівництва, у тому числі регіональні його виявлення. По-перше, треба мати на увазі, що деякі кургани містили в собі по декілька бабинських поховань, які супроводжувалися індивідуальними насипами і досипками. Цією обставиною обумовлено наступні показники: усього для бабинського культурного кола нами нараховано 328 первинних насипів для основних і 110 досипок для впускних поховань. Додаткові уявлення про регіональну нерівномірність поширення практики курганного будівництва дають дані таблиці 1:

Область	насипи	з досипками	без досипки	не визначено
Волгоградська	2	1	7	2
Воронезька	2	—	1	—
Ростовська	22	10	5	29
Луганська	57	27	17	12
Донецька	82	14	12	44
Дніпропетровська	47	26	32	81
Запорізька	37	8	30	59
Харківська	18	1	9	13
Полтавська	3	3	4	8
Чернігівська	1	—	—	—
Черкаська та Київська	29	3	16	10
Кіровоградська	—	—	16	8
Херсонська	1	7	33	38
Миколаївська	—	2	69	34
Вінницька	—	—	3	1
Одеська та Молдова	19	7	125	—
Крим	8	1	52	—
УСЬОГО	328	110	431	339

Статистичні дані чітко корелюються з матеріалами картографії (рис. 1; 2). Відповідно до них найбільш характерним і водночас типовим курганне будівництво було для Азово-Дніпро-Донської області Бабине, де розповсюджені так звані класичні її пам'ятки. З цими пам'ятками пов'язано 83 % насипів і досипок, відомих у всьому бабинському ареалі. Саме ця область демонструє невідому в попередню добу різноманітність та ускладненість курганної архітектури. Зокрема, у регіоні між Азовським морем, Дніпром і Сіверським Дінцем, який ми ототожнюємо з первинним осередком бабинського культурогенезу, зосереджена переважна більшість «довгих курганів», курганів з ритуальними майданчиками, практика спорудження яких була започаткована саме носіями бабинської культури в її лівобережнім варіанті [6, с. 21, 32; 17], а продовжена і розвинена — населенням зрубної спільноти в західній частині Дніпро-Донської області [11; 13, с. 18; 20]. З цієї ж Дніпро-Донською областю Бабине пов'язана своєрідна кам'яна курганна архітектура, яка прилягає головним чином до кам'янистих районів Донецького кряжу, у незначній мірі — до Дніпровського Надпоріжжя [8].

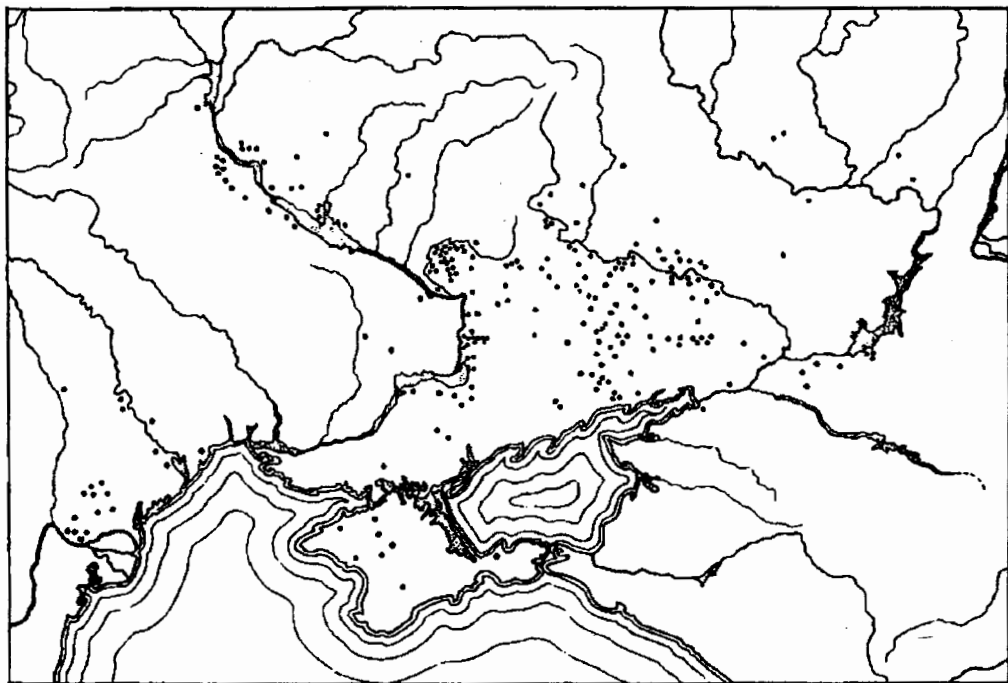

Рис. 1. Могильники з основними в курганах похованнями бабинської культури

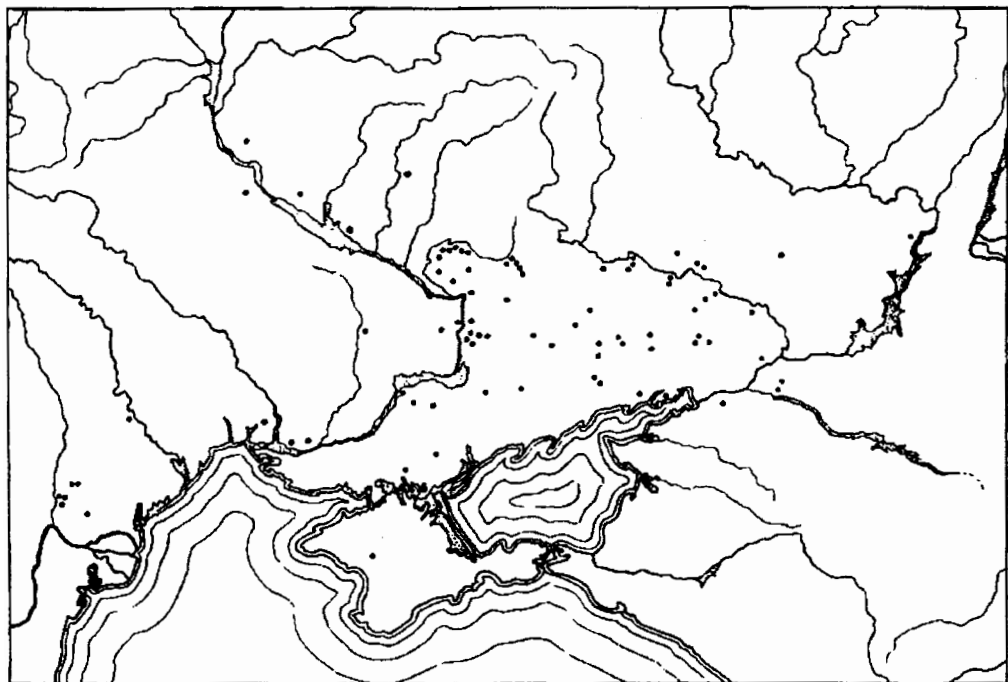

Рис. 2. Курганні могильники з впускними з досипкою похованнями бабинської культури

Серед розкопаних в межах Ростовської, Луганської, Донецької, Дніпропетровської, Запорізької та Полтавської областей відомо не менш як півтори десятки курганів, внутрішня архітектоніка яких включала від трьох до шести первинних насипів та досипок, пов'язаних тільки з бабинськими комплексами. Серед них наведемо: Ріпний-І к. 1 (6 досипок), Губиниха-ІІ к. 3 (насип + 5 досипок), Пришиб к. 2 (3 насипи + 2 досипки), Великий Суходіл к. 2/3 (2 насипи + 3 досипки), Молодогвардійськ к. 2 (2 насипи + 3 досипки), Запорожець к. 1 (4 насипи), Привілля к. 13 (3 насипи), Македонове к. 1 (3 досипки), Хамуш-Оба к. 2 (2 насипи + досипка), Гнаровське к. 1 (2 насипи + досипка), Новогупалівка-І к. 1 (2 насипи + досипка), Нижня Бараніковка к. 5 (насип + 2 досипки), Михайлики (насип + 2 досипки) та інші. Активність курганного будівництва в первинному осередку Бабине свого часу привела І. О. Післарія до висновку про те, що «кожному похованню КБК відповідає або окремий курган, або значна досипка до насипу, що існував раніше» [15, с. 13]. Така прямолінійність викликала критичні зауваження, що знайшли відображення у відповідній роботі [7]. Аналіз джерел по Донецькому регіону привів автора до висновку щодо існування певної залежності між практикою курганного будівництва та хронологічною позицією поховань у системі відносної хронології КБК (бабинської). Проведені на той час підрахунки показали, що на ранньому етапі 93 % бабинських поховань супроводжувалися індивідуальними насипами (68 %) або досипками (25 %). Навпаки, переважна більшість пізніх комплексів (73 %) характеризувалася впускним без досипки стратиграфічним положенням [7, с. 80–81]. Пізніше ми в цілому підтвердили цей висновок, наголосивши, що «окремий курган або досипка зустрічаються далеко не над кожним похованням КБК. Ця практика характерна в основному для пам'яток раннього етапу, серед яких, за нашими підрахунками, до 90 % мали надмогильні споруди» [9, с. 166].

Своєрідною антитезою бабинській культурі Дніпро-Донського межиріччя виступають пам'ятки Дніпро-Дністровської області, які, крім усього іншого, характеризуються нерозвиненістю курганного будівництва, що межує з повною його відсутністю [10, с. 187]. У цій степовій зоні (сучасні Херсонська, Миколаївська, Кіровоградська області) відомі лише поодинокі випадки спорудження невеликих насипів або досипок над похованнями в підбійно-катакомбних конструкціях чи овальних ямах (табл. 1). Серед них є такі, що пов'язуються не з поодинокими могилами, а з групою впускних поховань (В. Рогачицький к. 26 на Херсонщині; Чапаєвка к. 1 на Миколаївщині). Підкреслимо також, що серед рідкісних випадків курганного будівництва в степовій Правобережній Україні (Надчорномор'ї) певна частина пов'язана з «чужими» для означеного регіону поховальними комплексами східного (класичного) зразку, притаманними для Лівобережного Подніпров'я: поховання померлих у кам'яних скринях із західною орієнтацією, у супроводі великих керамічних корч (макітер), зрідка дерев'яних посудин та кістяних кільцевих пряжок одного з ранніх різновидів. Сучасний рівень знань про ці комплекси, що заслуговують бути розглянутими в окремій роботі, дозволяє бачити в них свідчення першої хвилі міграції носіїв бабинської культури з його первинного осередку на захід, міграції, яка остаточно поклала кінець пізньокатакомбній культурі інгульського типу на територіях на захід від Дніпра.

Дещо виділяються в цьому плані пам'ятки Дністровсько-Прутського басейну, які, поряд з особливостями поховальних традицій та матеріальної культури, характеризуються більшими, порівняно з сусіднім надчорноморським регіоном, показниками курганного будівництва (табл. 1; рис. 1, 2): 17 % курганів, що містили бабинські поховання, були повністю або частково споруджені носіями цієї культури (19 насипів + 7 досипок). Якими-небудь конструктивними особливостями надмогильні споруди в західній зоні Бабине не вирізняються, якщо не враховувати випадок спорудження кільцевого рову по периметру первинного насипу (Градешка к. 3–1) [18, с. 98, рис. 37, 10; 19, с. 110, 112–113, рис. 1, 3], одиничність якого більше натякає на виключність такої практики.

На загальному фоні досить чітко виокремлюється регіон Середнього Подніпров'я у межах сучасних Київської, Черкаської і частково Полтавської областей. По-перше, він характеризується досить високим показником курганного будівництва місцевої групи Бабине (табл. 1): 64 % курганів з визначеною стратиграфією було споруджено носіями цієї культури. Особливістю означеної культурної групи, здається, було значне переважання кількості зведених насипів для основних поховань над досипками для впускних. По-друге, в окресленому регіоні набула відносного поширення практика оформлення підкурганного майданчика ровом, яка спостерігається в кожному п'ятому власне бабинському кургані (Козаровичи, Любарці к. 5, Мирне—І к. 6, Пальмира к. 2, Поділля к. 3, Червона Слобода к. 3). Означені риси курганної архітектури доповнюються також особливостями поховальних споруд (вузькі видовжені ями, дерев'яні труни-колоди), тенденціями орієнтації померлих, високою питомою вагою випростаних інгумацій [1, с. 18–19], що характеризує пам'ятки Середнього Подніпров'я в межах Бабинського курганного кола.

Виявлені тенденції та локальні особливості курганного будівництва, у комплексі з іншими даними, дозволяють більш виважено та на якісно новому рівні підходити до вирішення проблеми культурної таксономії бабинських старожитностей окремих регіонів і цього археологічного явища в цілому. Якщо стисло, то зараз можливо говорити не стільки про локальні варіанти однієї культури (надто великими є для цього загальні масштаби та виразні розбіжності між регіональними групами), скільки про окремі «споріднені» культури, що входили до складу єдиного надкультурного утворення. На нашу думку, цей надкультурний рівень більше відповідає поширеному у західній літературі поняттю *культурне коло* (англ. — *cultural circle*) [3, с. 63], оскільки розповсюджений у вітчизняній археології еквівалент «культурно-історична спільнота (спільність)» є категорію більш історичною (інтерпретаційною), ніж археологічною (дослідницькою). Використання ж останньої можливе лише за умов доведеності факту, що простежена тотожність між окремими асоціаціями археологічних явищ безумовно відображує колишнє реальне об'єднання людей у межах певного соціуму. Тільки довести це, виявляється, не просто.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Березанская С. С.* Культура многоваликовой керамики//Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986.
2. *Берестнев С. И.* Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.). — Харьков, 2001.
3. *Классификация в археологии.* Терминологический словарь-справочник. — М., 1990.
4. *Ковалева И. Ф.* Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке. — Днепропетровск, 1981.
5. *Ковалева И. Ф.* История населения пограничья лесостепи и степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите—бронзовом веке: Дис. ... д-ра ист. наук. — Днепропетровск, 1987. — Т. I//Науковий архів ІА НАН України. — Ф. 12. — № 653.
6. *Ковалева И. Ф.* Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы//Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. — Днепропетровск, 1988.
7. *Литвиненко Р. А.* О курганном обряде в эпоху средней и поздней бронзы Донетчины//Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. — Луганск, 1990.
8. *Литвиненко Р. А.* Каменная курганная архитектура культуры многоваликовой керамики//Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. — Донецк, 2000.
9. *Литвиненко Р. А.* О рубеже катакомбной культуры и КМК (Бабино) в бассейне Северского Донца//Донецкий археологический сборник. — Донецк, 2001. — Вып. 9.

10. Литвиненко Р. А. Катакомбное наследие в бабинской культуре//Степи Евразии в древности и средневековье. — СПб., 2002. — Кн. I.
11. Отрощенко В. В. Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья//Открытия молодых археологов Украины: В 2-х ч. — К., 1976. — Ч. 1.
12. Отрощенко В. В. Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1981//Науковий архів ІА НАН України. — Ф. 12. — № 598.
13. Отрощенко В. В. Історія племен зрубної спільності: Автореф. ... д-ра іст. наук. — К., 2002.
14. Писларий И. А. Культура многоваликовой керамики Восточной Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1983.
15. Писларий И. А. Проблемы изучения курганного обряда в эпоху бронзы на территории Донбасса//Актуальные проблемы охраны и исследований археологических памятников в Центральном Донбассе. — Перевальск, 1988.
16. Писларий И. А. Погребальный обряд племен культуры многоваликовой керамики //Древняя история населения Украины. — К., 1991.
17. Розудеев В. В. Поминальные курганы культуры многоваликовой керамики//Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1988 г. — Азов, 1989.
18. Савва Е. Н. Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья. — Кишинев, 1992.
19. Субботин Л. В., Добровольский А. О., Тощев Г. Н. Памятники эпохи бронзы курганного могильника Градешка//Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1995. — Вып. V.
20. Цимиданов В. В. Длинные курганы Донетчины//Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. — Донецк, 2000.
21. Шарафутдинова Э. С. Погребения культуры многоваликовой керамики на Нижнем Дону//Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. — Днепрпетровск, 1987.

М. С. Сергеева

Об одном типе изображений на срубной керамике

М а т е р и а л ы

ряду немногочисленных изображений на срубной керамике, в которых, несмотря на стилизацию до уровня орнаментальной схемы, просматриваются узнаваемые биоморфные формы, обращают на себя внимание схематические антропоморфные фигуры с разведенными в стороны руками, от которых отходят короткие линии, в одном случае вниз и в другом — в разные стороны (рис.1, 1,2). Сосудов с такими изображениями пока известно два, при этом они происходят из разных регионов: Волго-Уральской лесостепи (погребение 1 Кировского кургана) и Лесостепного Подонья (погребение 4 кургана 2 могильника Советское 1) [4, рис. 3, 3; 21, 2]. Е. Ю. Захарова рассматривала указанные фигуры в рамках знаковой системы срубной общности и определила их как «усложненную антропоморфную пиктограмму», при помощи которой изображались избранные члены общества или антропоморфные божества [4, с. 64, рис. 38]. Однако в облике этих персонажей прослеживаются и выраженные орнитоморфные признаки (форма раскинутых